

Birutė JASIŪNAITĖ
Vilniaus universitetas

EUFEMIZMAI TARMĖSE BEI TAUTOSAKOJE: PROBLEAMOS IR PERSPEKTYVOS

§ 1. Šiuo straipsniu tarsi gražinu savotišką skolą: pranešimai eufemizacijos temomis buvo skaityti bent dviejuose iš eilės tarptautiniuose baltistų kongresuose¹, bet iki šiol taip ir nepasirodė jokia didesnė mano publikacija, susijusi su šia problematika. Toks delsimas turėjo ne tik neigiamų, bet ir teigiamų pusių: eufemizmų kartoteka per tą laiką išaugo nuo 1300 iki 1778 vienetų, į ją įtraukti naujų leksinių-semantinių grupių žodžiai bei frazeologiniai junginiai. Pastaraisiais metais pasirodė ir pluoštas naujų publikacijų, vienaip ar kitaip susijusių su eufemizmais, žr.: K r y s i n 2000; C h i m i k 2000; M o s k v i n 2001; M o k i e n k o 2003 ir kt. Ypač pravartus naujas amerikiečio R. H o l d e r i o (2003) eufemizmų žodyno leidimas iškalbingu pavadinimu „How not to say what you mean“ (Kaip nepasakyti, ką turi galvoje), apimantis tiek šnekamąją anglų kalbą – įvairias žargono atmainas, tiek ir knyginės bei folklorinės kilmės žodžius bei pasakymus. Įdomūs, informatyvūs užsienio autorių darbai ir paskatino mane grįžti prie šios intriguojančios temos. Šiame darbe bus kalbama apie eufemizmus, vartojamus lietuvių tarmėse bei tautosakos tekstuose: pasakose, sakmėse, užkalbėjimuose, formuliniuose keiksmuose. Norėčiau pateikti bendrą šio leksikos sluoksnio apžvalgą: aptarti pagrindines eufemizmų leksines-semantines grupes, pakalbėti apie būdingesnius eufemizacijos būdus, ypač darybinius bei fonetinius šio reiškinių aspektus. Lituanistikoje panaši problematika kol kas palyginti nedaug tenagrinėta: pažymėtinos žinomo etnologo J. B a l i o pastangos fiksuoti velnėvardžius (jo terminas) bei perkūno eufemizmus, žr. B a l y s 1998, 41 t.; 249 t. Velnio vardus iš tautosakos spausdintų bei rankraštinių tekstų yra surinkęs ir folkloristas N. V è l i u s (1987, 33–38). Rašydamas apie maginę kalbos funkciją, lingvistinius tabu bei eufemizmus mini S. K a r a l i ū n a s (1997, 157 t.). Kai kuriuos neigiamus eufemizacijos (autorės vart. eufemijos terminas) aspektus, pasireiškiančius profesiniame žargone, valdininkų kalboje, reklamoje, laikraščių tekstuose svarsto R. M a r c i n k e v i č i e n ė (1998, 75–78). Šiek tiek medžiagos, susijusios su eufemizmų problemomis, esama ir mano pačios straipsnyje, skirtame vienos šiaurės žemaičių šnektos pejoratyvinei leksikai (J a s i ū n a i t ė 1995, 51 t.).

¹ Jų tezes žr. J a s i ū n a i t ė 2000, 116 t.; 2005, 38 t.). Ta proga norėčiau nuoširdžiai padėkoti draugams bei kolegoms, davusiems naudingų patarimų: dr. Z. B a b i c k i e n e i, dr. G. A k e l a i t i e n e i, dr. A. B u t k u i, o ypač habil. dr. A. N e p o k u p n u i, taip taikliai patikslinusiui mano tezių pavadinimą.

§ 2. Eufemizmus esu rinkusi iš įvairių rašytinių šaltinių bei šnekamosios kalbos². Šiam reikalui reikėjo peržiūrėti visus 20 LKŽ tomų, žymesnes smulkiosios bei pasakojamosios tautosakos publikacijas – pirmiausia visus „Tautos ir žodžio“ (TŽ), „Tautosakos darbų“ (TDr), „Mūsų tautosakos“ (MTt), „Lietuvių tautosakos“ (LTs), naujai perleistus „Jono Basanavičiaus bibliotekos“ (Bs) tomus. Darbe plačiai naudojausi ir savo surinkta tradicinių gero linkėjimų bei formulinių keiksmų kartoteka, kurioje dabar yra per 5000 vienetų. Iš nurodytų šaltinių dabar esu surinkusi apie 1800 eufemizmų. Aišku, šis skaičius nėra galutinis ir ateityje gali padidėti.

§ 3. Kaip rodo surinktoji medžiaga, lietuvių tarmėse bei tautosakoje eufemistinių substitutų gausa išsiskiria vadinamoji mitologinė leksika: vietoj velnio, laumės, aitvaro, perkūno tikrųjų pavadinimų dabartiniais duomenimis vartojamas net 521 pakaitalas: tai sudaro apie 29% viso pavyzdžių skaičiaus. Šioje grupėje ypač daug įvairių velnio pavadinimų: vadinamųjų velnėvardžių užfiksuota 420. Antrąją vietą pagal gausumą užima žmogui pavojingų ar nemalonių gyvūnų eufemizmai: dabar kartotekoje yra 309 tokie pavyzdžiai. Čionai bene daugiausia rupūžės (139 atvejai) ir gyvatės (113 atvejų) eufemistinių substitutų. Dar užfiksuota vilko, lapės, meškos, kiaulės, žalčio, utėlės, blusos, kirmėlės švelnesnių pakaitalų. Toliau pagal gausumą eina vadinamieji nėštumo bei gimdymo eufemizmai – iš viso 255 pavyzdžiai. Tai žodžiai bei frazeologiniai junginiai, turintys reikšmes „nėščia moteris“, „nėštumas“, „gimti“, „patarnauti gimdant“, „pagimdyti“, „pradėti kūdikį“ ir pan.³ Kita didelė leksinė-semantinė grupė – tai eufemizmai, kuriems būdinga bendra reikšmė „mirti“. Šiai grupei priklauso 225 eufemistiniai substitutai. Kiek mažiau rasta žodžių bei frazeologizmų, reiškiančių kitus ne visada malonius fiziologinius veiksmus ar jų padarinius: vėmimą, tuštinimąsi, šlapinimąsi, intymius santykius. Bendras tokių eufemizmų skaičius šiek tiek viršija 200: kartotekoje šiuo metu užfiksuoti 206 pavyzdžiai. Toliau pagal dažnumą eina žodžiai, galintys pakeisti tikruosius pavadinimus žmogaus kūno dalių, susijusių su tuštinimusi bei dauginimusi. Tokių eufemizmų kol kas užfiksuota 197: daugiausia tai lyties organų draudžiamųjų pavadinimų substitutai. Dvi kitos leksinės-semantinės grupės aiškiai periferinės. Specifinė eufemizmų leksinė-semantinė grupė skirtina kalbos etiketo formulėms – tai žodžiai ar pasakymai, nusakantys tam tikrus žmogaus aprangos, išvaizdos ar elgesio trūkumus, savotiški raginimai susitvarkyti. Jie vartojami, norint pašnekovą atsargiai, delikačiai perspėti apie atsirišusį apavą, išsipešusius baltinius, ne

² Pirmiausia turiu galvoje dialektologines ekspedicijas, kuriose formulinius keiksmus bei eufemizmus fiksavau nuo 1994 m. Daugiausia tai rytų aukštaičių uteniškių (Daugailiai, Saldutiškis, Suginėčiai, Leliūnai, Antalieptė) ir šiaurės žemaičių kringiškių (Kuliai, Kartena, Jokūbavas, Kretinga) vietovės.

³ Dalį panašių posakių jau anksčiau esu nagrinėjusi straipsnyje apie nepaprastą žmogaus kilmę frazeologijoje (Jasiūnaitė 2002, 278 t.).

vietoje kyšantį apatinio drabužio kraštą, bėgančią nosį ir pan. Iš viso rasti 36 tokie eufemizmai. Palyginti nedaug terasta ir žodžių bei frazeologinių junginių, skirtų ligų pavadinimams pakeisti⁴. Matyt, taip atsitiko todėl, kad posakiai, susiję su gydomąja magija, buvo kruopščiai slepiami ir žinomi palyginti nedidelei žmonių grupei – vadinamiesiems užkalbėtojams ar šiaip asmenims, geriau išmanantiems liaudies mediciną. Eufemizmų gali turėti vadinamasis kartėlis arba rėmuo, gumbas – taip kaime vadinta bet kokia pavojinga, ypač vidurių, liga (vėžys, apendicitas), hemorojus, radikulitas, kai kurios venerinės ligos, pvz., sifilis, moterų negalavimai. Iš viso rasti 25 ligų pavadinimų eufemizmai. Pateikti statistiniai duomenys aiškiai rodo, kad mus dominanti leksikos grupė pakankamai gausi ir pasižymi didele semantine įvairove. Kiekviena čia nurodyta leksinė-semantinė grupė gali būti nemažos apimties atskiro straipsnio objektas.

§ 4. Susidūrus su tokia eufemizmų gausa bei įvairove, natūraliai kyla klausimas, kokia gi šio įdomaus reiškinių priežastis tradicinėje kaimo kultūroje. Nuo seno priimta manyti, kad eufemistinė substitucija atsiranda dėl lingvistinių tabu, arba draudimų, paplitusių kalbinėje bendruomenėje, plg. *Bloomfield* 1969, 155. Paties žodžio *tabu* (*tapu*) „draudžiamas, šventas“ gimtinė – Polinezijos salos (MPSZP 1986, 335). Draudimai lydi visą žmonijos istoriją, bet labiausiai jie paplitę pirmykštėje visuomenėje (Mečkovskaja 1998, 62 t.). Žymaus prancūzų sociologo E. Durkheimo (1999, 339 t.) nuomone, Australijos aborigenai turi ne tik sakralinių daiktų, bet ir žodžių, kuriems nedera išsprūsti iš profano lūpų ar liesti jo ausų. Tabu galioja ir apeiginėms giesmėms, muzikos instrumentų garsams. Miręs žmogus šventas, todėl gedulo metu neminimas jo vardas: draudimas iki gyvenimo galo užkraunamas velionio giminėms. Visi, kurie turi tokį vardą, privalo laikinai jo atsisakyti. Maža to: giminės šnekėdami visai išmeta panašiai skambančius žodžius iš savo kalbos. Spragas jie užkaišioja perfrazėmis ar skoliniais iš kokios svetimos tarmės. Vyrai paprastai turi ne tik viešąjį, bet ir slaptąjį, apeiginį vardą, kurio nežino moterys ir vaikai. Dėl panašaus tabu kalmukų moterys nevartoja kai kurių giminaičių vardų, todėl jos keičia vardo pirmuosius garsus arba renkasi kokį artimos semantikos žodį. Jeigu tabu reikalingas naujajam vardui, procesas vyksta toliau (Darbakova 1970, 240 t.)⁵. Šitaip draudimai pasidaro tikras kalbos kitimų „variklis“. Kaip vaizdingai rašo C. Lévi-Straussas (1994, 253),

---

⁴ Didelė jų dalis vartojama specifiniuose tautosakos tekstuose – vadinamuosiuose užkalbėjimuose ir surinktą iš dabar spaudai rengiamo tokių tekstų rinkinio, kurį sudarė tautosakininkė D. Vaitkevičienė. Prie šio labai reikalingo tiek folkloristams, tiek etnologams bei etnolingvistams darbo daug prisidėjo ir jauna Maskvos baltistė M. Zavjalova.

⁵ Autorė cituoja kalmukų pasaką: marti pamato, kad prie ežero vilkas drasko ėriuką. Šeimoje keturi sūnūs, kurių vardai *Ežeras*, *Nendrė*, *Vilkas* ir *Avinas*. Marti šaukiasi pagalbos taip: „Ten, greta *spindiniojo*, tarp *svyruojančiųjų*, *plėšrusis* drasko *bėgantįjį!*“. Taip ji sukuria savotišką mįslę, pirštu prikišamai rodančią, kaip atsiranda ne tik enigmatiniai eufemizmai, bet ir vadinamieji mįslių žodžiai.

numirėlis, įsikūnydamas į gyvulį ar augalą, „sutepa“ juos, todėl palikuonys nebegali jų valgyti. Lygiai taip pat numirėlio vardas dėl reiškinių, kurių tyrinėtojas vadina homofonija – panašiu skambėjimu, „suteršia“ kitus žodžius, todėl ir draudžiama juos vartoti.

§ 5. Kaip matome, sudėtinga, civilizuoto žmogaus akimis žiūrint, draudimų sistema reglamentuoja pirmąsias visuomenės narių elgesį pavojingomis aplinkybėmis. Pasak garsaus anglų etnologo J. G. Frazerio, primityviųjų kultūrų atstovai įsivaizduoja, kad juos gali išgirsti ir suprasti įvairios būtybės, kurioms jų fantazija suteikė protą. Kartais žmogus vengia tam tikrų žodžių, norėdamas palenkėti sau piktas, pavojingas dvasias ar žvėris. Tokiu atveju apie jas kalbama meiliai, įsiteikiamai. Kartais panašiai elgiamasi iš baimės pavojingą būtybę ižveisti ar supykinti. Todėl tabu substitutai natūraliai skyla į dvi klases: komplimentus ir enigmatinius žodžius. Medžiotojai miške, žvejai jūroje vartoja, Frazerio žodžiais tariant, „strange words and dark phrases“ (keistus žodžius ir miglotas frazes) (F r a z e r 1936, 416 t.). Jo knyga „Taboo and the perils of the soul“ („Tabu ir dvasių pavojai“) iki šiol tebėra didžiausia tokios rūšies faktų sanakaupa. Paminėkime nors kelis iš jų. Antai, Malajos pusiasalio žvejai, būdami jūroje, tigrą vadina *dryžuočiu*, gyvatę – *oro kardu*, arklį – *greituoliu*. Tai tipiškai enigmatiniai eufemizmai. Vienos Angolos tautelės atstovai vartoja žodį *ngana* „ponas“ kalbėdami apie bet koki „kilmingą“ žvėrį, pavyzdžiui, liūtą, nes mano būsią nubausti už nepagarbumą. Tai jau komplimentinio eufemizmo pavyzdys (F r a z e r 1936, 408). Panašiai eufemizmus skirsto ir E. Benveniste'as: jei reikalas susijęs su tikyba, „lemtingai“ sąvokai reikia duoti „laimingą“ vardą. Kitas būdas – keisti kokios piktos jėgos pavadinimą švelnesniu ekvivalentu. Pavyzdžiui, daugelis berberų kalbos žodžių (*šluota, adata, katiliukas* ir pan.) nevartojami rytmetį – „nelaimingu“ laiku. Vietoj *autūl* „zuikis“ sakoma *bu tmezgīn* „ilgaausis žvėris“. Tai rodo, kad ir graikų *λαγώς* „nulėpausis žvėris“ bei persų *xargōš* „žvėris asilo ausimis“ veikiausiai yra žodžiai-substitutai (B e n v e n i s t 1974, 373 t.).

§ 6. Visuomenei kintant, drauge keičiasi ir eufemizmų pobūdis bei jų vartojimo sferos. Šiuo požiūriu įdomus B. L a r i n o (1961, 119) siūlomas eufemizmų skirstymas į senuosius ir naujuosius. Senieji esą susiję su pirmąsiais visuomene ir dabar vartojami kaip jos pažiūrų relikvai⁶. Naujieji eufemizmai klesti buržuazinėje visuomenėje: juos palaikanti veidmaininga moralė, davatkiškumas, liberalų tauškalai ir politinės pozos⁷.

⁶ Mokslininko teiginiuose aiškiai juntamas XIX a. paplitusio evoliucionistinio požiūrio į kultūros reiškinius atgarsis: naujoji raidos stadija esanti pažangesnė, bet joje ilgam išliekantys tam tikri senųjų reiškinių pėdsakai. Vadinasi, norint tirti šiandienos požiūriu sunkiai paaiškinamus dalykus (papročius, apeigas, folkloro apraiškas ir pan.), reikia pirmiausia kreipti akis į primityviųjų tautų gyvenimą, plg. T a j l o r 1989, 67.

⁷ Šiandien jau patys patyrėme ir „kapitalistinės“ visuomenės negerovių, sietinų su eufemizacija: žinome, kad politiko kreipinys *Mieli Lietuvos žmonės!* reiškia „Mulčiai, balsuokite už mane!“, o radijo pranešimas, jog keičiasi *tarifai* – kylančias *kainas*. Dažnai girdime ir apie kainų *liberalizavimą*,

Tokie straipsnio teiginiai šiandien įdomūs kaip savo epochos palikimas. Deja, karčios patirties pamokyti, turime konstatuoti, kad būtent socializmo laikai buvo, R. Marcinkevičienės (1998, 75) žodžiais tariant, veidmainiškosios, nedorosios eufemijos klestėjimo periodas⁸. Į pirmąją vietą tada iškilo eufemizmų slepiamoji, maskuojamoji funkcija, sietina su garsiaja tikrovės „lakavimo“ tendencija, skatinusia visaip dangstyti blogąsias socialistinės tikrovės puses. Apskritai reikia pasakyti, kad diktatūra ar demokratija čia lemiamo vaidmens nevaidina: mūsų dienomis populiariesni tie eufemizacijos būdai, kurie susiję su žmogaus laikysena visuomenėje, jo santykiais su kitais žmonėmis, su valdžios institucijomis, plg. K r y s i n 2000, 390. Atidesnis žvilgsnis į § 1 minėtąjį R. Holderio anglų kalbos eufemizmų žodyną rodo, kiek daug žmogaus gyvenimo sričių šiandien apima tokia leksika. Tai ir skolos, ir bankrotas, plg. *lose your shirt (pants)* „likti be marškinių (kelnių) – bankrutuoti“, ir kyšininkavimas, pvz.: *brown envelope* „rudas vokas – kyšis“, *glove money* „pirštiniėje laikomi pinigai – kyšis“, ir labdara, plg. *dole-bread* „šalpos duona – vargšų maitinimas“, ir daugybė kitų reiškinių (H o l d e r 2003, 451–453). § 4–5 minėtieji laukiniai žvėrys ir dvasios, kaip žinia, nėra socioumo dalis: dažnai tai žmogui priešiškos būtybės, o eufemizmų vartojimas bendraujant su jomis – geras opozicijos savasvetimas realizavimo pavyzdys.

§ 7. Valstietiškosios kultūros (čia tiktų ir subkultūros terminas) padėtis naujaisiais laikais komplikauta: vienu sparnu ji remiasi į senąją, tradicinę, kitu – į naująją, civilizuotąją gyvenimo būdą. Ar tabu reiškiny – eufemizacijos priežastis tebėra svarbus skeptiškam XX–XXI a. žmogui? Aišku, tokių dalykų nagrinėjimas šiandien jau turi diachroninį atspalvį: tai gyva mūsų laikų senovė, bylojanti daugiausia iš folkloro

---

kitaip tariant, *didinimą* bei pagraudenimus *susiveržti diržus*, atseit, *skursti* ir *taupyti*. Iš kriminalinės kronikos dingo *lavonai* – minimi tik *žmonių kūnai*. Laikraščiuose, televizijoje vengiama žodžio *karas*, kuris visur keičiamas *krize* ar *konfliktu*. Vulgaroką prasisiekusių prasčiokų gyvenseną kiek komiška vadinti *gyvenimo būdu*, *stiliumi* (suprask, sektinu pavyzdžiu), o paskalas apie juos – *aukštuomenės kronika*. Kartą per televiziją parodyta vidutinybė jau *žvaigždė*, drabužius demonstruojanti manekenė – *modelis*, moters kūnu prekiaujanti įstaiga – *palydovių agentūra*. Vis tai nevykusios eufemizacijos pavyzdžiai.

⁸ Užtenka prisiminti kad ir „Tiesos“ laikraščio antraštės, pvz., *Organines trąšas į laukus!* arba maniją vadinti bent kiek geriau dirbančius žmones *darbo pirmūnais*, *darbo spartuoliais*, *darbo didvyriais*, *stachanoviečiais*. Partinius darbuotojus gydančios įstaigos vadinosi *specligoninė*, *specpoliklinika*, kalėjimo ar psichiatrinės gyventojai – *speckontingentas*, vagis – *socialistinio turto grobstytojas*. Jei vaikas subraižė mokyklos suolą, mokytojas barėsi, kad jis gadinąs *liaudies turtą*. O kur dar abreviatūrų gausa: visiems žinomi kompetentingi organai pagal rusiškųjų pavadinimų pirmąsias raides vadinosi ČK – OGPU – NKVD – MGB – KGB (K r y s i n 2000, 392). Įdomu, kad kai kurie „valdiški“ eufemizmai atkakliai nenorėjo prigyti šnekamojoje kalboje: pokariu niekas nevartojo oficialiojo *liaudies gynėjai*, tik *stribai*, *skrebai*, *stribokai*, o Saldutiškyje (Utenos raj.) esu girdėjusi ir *visà enkavediją*: lietuviška priesaga pridėta, norint pabrėžti nedorų, netikusių žmonių gausumą.

tekstų⁹, kuriuose apstu lingvistinių draudimų. Paminėkime nors kelis iš jų: Velnias nenėčia, kad jį minavoji, ypač be reikalo BsLP II 115 (Dkš); Velnio *velniu* nevadink, bet *raguočiu*, *kipšu* ar kaip kitaip Ds; Velniai tinka, kad jį vadini *ponu* S I 366 (Šlv); Griaužiant žmonės vengia minėti žodį *perkūnas*, nes pavojinga. Posakis „Kad tave *perkūnas* kur trenktų!“ esąs baisėsnis už „Kad tave *velniai!*“ TDr III 167; Negražu esą vadinti *drigne* saulutės ratą, ir vadina jį *pamėduole* Mrj¹⁰. Šiuose tabu pavyzdžiuose matome plačią pažiūrą į paslaptinius ar grėsmingus dalykus skalę: nuo pavojinga iki negražu, nuo baimės iki aiškaus noro įtikti, palenkti į savo pusę. Tabu reiškiny bus inspiravęs ir kai kurias patarles, pvz.: Vilką mini – vilkas čia Ant, Ds (sakoma, kai kas nors netikėtai ateina, paminėjus jo vardą); Apie velnią kalba, o velnias užpakaly stovi KrvP (Ašm); Apie vilką kalbi – vilkas tavo avis gaudu KrvP (Švnč). Įdomu, kad ir patys mitologiniai personažai kalbėdami laikosi lingvistinių draudimų, tik jiems nevalia minėti šventų, su krikščionyste susijusių dalykų, pvz.: Nutvinko mano kriūtinės, kad rasčia vaiką *neapžergotą* (neperžegnotą), tai jį pažindyčia [sako velnienė] TDr IV 285; Nečysčiui (velniui) skapleriai (škaplieriai) tai *vyžai* šaukias TDr IV 289. Kaip matome, žmonių nustatytos taisyklės galioja ir antropomorfinėms būtybėms, kurias sukūrė jų fantazija.

§ 8. Jei tokios būtybės egzistuoja žmonių vaizduotėje, iškyla reikalas bendrauti su jomis. Tokie sugebėjimai priskiriami ir realijoms, kurios žmogui pavojingos ar nemalonios (vilkui, gyvatei, perkūnui ir pan.). Pagal tai, kuri eufemizmų funkcija – komunikacinė ar maskuojamoji – yra svarbesnė, juos, sekant § 5 minėtuoju J. G. Frazeriu, galima skirti į komplimentinius ir enigmatinius. Komplimentiniai eufemizmai mūsų tarmėse bei tautosakoje nėra dažnas reiškiny: šiuo metu esu užfiksavusi 138 tokius pavyzdžius. Matyt, tai atspindi bendrą kalbos tendenciją: bet kurioje kalboje neigiamai konototų kreipinių – peioratyvų skaičius žymiai pranoksta teigiamai konototų kreipinių – melioratyvų skaičių. Kad eufemizmų neretai ieškoma būtent tarp melioratyvų, jau esu rašiusi kita proga, plg. J a s i ū n a i t ė 1998, 58. Komplimentiniai eufemizmai dažniausiai vartojami pasakų, sakmių ar užkalbėjimų tekstuose, stengiantis palenkti į savo pusę mitinę būtybę ar gyvūną. Žmogaus kūno dalių pavadinimai tokių eufemizmų teturi vos kelis, o fiziologinių veiksmų pavadinimai bemaž visai neturi¹¹.

⁹ Kaip teigia žinomas slavistas, leksikologas, padėjęs etnolingvistikos teorinius pagrindus, N. T o l s t o j u s, etnolingvistika labiau susijusi su diachronija, negu sociolingvistika apskritai. Anksčiau etnogenezės specialistai domėjosi archeologijos ir lingvistikos duomenimis, jų derinimu, o etnolingvistai domisi etnografijos ir folkloro medžiaga kaip papildomu duomenų šaltiniu savo išvadoms pagrįsti (T o l s t o j 1991, 15).

¹⁰ Ir pati vaikystėje nuo tėvelio (g. 1925 m. Antalieptės apyl.) esu gavusi barti už pasakymą *bjauri saulė*: valstietiškos kultūros žmogui saulė – nekritikuotinas dalykas.

¹¹ Taip greičiausiai atsitinka su tokiais fiziologiniais veiksmais, kurie turi ligos, patologijos pobūdį: liga, kaip žinia, įsivaizduota antropomorfiniu pavidalu: maras – kaip jauna mergaitė, cholera – kaip

§ 9. Taigi, komplimentiniai eufemizmai paprastai esti: 1) tradiciniai maloniniai kreipiniai – melioratyvai, pvz.: *Paukštėle, auksėli, sidabrėli*, nevaikščiok po mano atšlaimėlį Švnč; *Saldžýja bitėle, šviesýja žvaigždėle*, atprašau, atmeldžiu aš tave Švnč; *Paukštėle, čiulbute, medute*, nekenčia nei saulė, nei mėnuo, nei vėjai Švnč (užkalbėjimai nuo gyvatės igėlimo); 2) giminystės terminai arba artimą pažintį reiškiantys žodžiai, pvz.: *kūmas* Grv „vilkas“, *kūmà* Mrk „lapė“, *bičiulė* Sln, *bičiulienė* JD 965 „meška“, *patilčio tėtis* BsLP II 340, *tatūtės* End, *tūtės* Kl „laumės“, *bōčius* S. Dauk „perkūnas“, *Dumbriū dėdė* Žem „velnias“, *ciōcė* Mrs, *dėdienė* Brt, *tetulė* Ds „užpakalis“; 3) žodžiai, kuriais nusakoma aukšta socialinė padėtis, pvz.: *pōnas, ponaitis* „velnias“ (daug kur Lietuvoje), *šeiminiškas* Grv „aitvaras“, *karalius Perkūnėlis* TDr I 161 (Mrj), *ponulis* Mrk „perkūnas“, *karalienė liepsnóta* Šmn „gyvatė“; 4) geràs, teigiamas kūno ar būdo savybes nusakantys žodžiai, pvz.: *labūtis* Grv „velnias“, *greitukė* Sdr, *raibukė* Plut, *devynbalsė po pamatū* Skdv „rupūžė“, *margukė* Rtn „gyvatė“; 5) maloniniai pavadinimai pagal būdingą veiksmą ar funkciją, pvz.: *vibždutė* Varn, *kirbždutė* Kri „utėlė“, *lakstūčiai* NdŽ „išoriniai vyrų lyties organai“, *kinkūtis* Srv „jaujoje gyvenantis senis – nelabasis“, *tutuliukas* Ml „kipšiukas“, *bildukas* Skr „kaukas, velniukas“, *gausynėlis* End „aitvaras“; 6) pavadinimai, susiję su gyvenamąja vieta, pvz.: *šilo vokietėlis* BsMt I 26 „šilo velnias“, *pabaliukas* Slk, *lobėlis* Grv „velnias“, *pamatinė gegutė* Kdn „rupūžė“; 7) šiaip malonių, gražių, nepavojingų padarų ar daiktų pavadinimai, pvz.: *stirniukas* Klov „blusa“, *aukšliukas* Šll „aitvaras“, *varlytė* Rk, *kregždytė* Antš, *žylaitė* Lš, *putukė* Vlk „gyvatė“, *paukštytė* Tr „rupūžė“, *lepšiukas* Vb, *patarkūtis* Vrn „velniukas“.

§ 10. Dalis tokių eufemizmų vartojami išimtinai tautosakos tekstuose, ypač dialoguose, plg.: *Tėtos, tėtis, patilčio tėtis*, ateikita ant mano veselijos! BsLP II 340; *Lobėl, lobėl*, te pinigai! TDr VI 168 (Ob); Atei (ateik), *labūt*, dūšėlės pirkt (gąsdina vaikus) Grv. Pati šnekos akto situacija (kalbasi pasakos veikėjai), specifiniai pažyminiai (tai ne paprastos, bet *patilčio* tetos, vadinasi, laumės), o ypač pats kvietimas, kreipimasis orientuoja mus į tai, kad čia turimi galvoje mitologiniai personažai. Matome, kad pagrindinė tokių eufemistinių kreipinių funkcija yra maginė: jau pats pavadinimo žinojimas suteikia galią ne tik pasikviesti personažą, bet ir palenkti jį savo naudai, įsakinėti jam, plg. *Karaliūnas* 1997, 157 t.

§ 11. Kita ryški aptariamųjų eufemizmų vartosenos ypatybė – perdėtas pataikavimas pavojingai būtybei. Ypač tai būdinga gydomosios magijos tekstams – užkalbėjimams nuo gyvatės igėlimo. Gleivėtas gyvis, kurio kandis mirtinas, vadinamas *aukseliū*,

bjauri senė ir pan. Taip ir viduriavimui, žemaitiškai *pliūrei*, kai kuriuose humoristiniuose tekstuose suteikiamas moters, į kurią pagarbiai kreipiamasi, pavidalas, pvz.: Virė košę su lašiniais, dar įdėjo taukūn, atvažiavo *ponià pliūrė* ir išvarė laukan End.

sidabrėliù, bitelė, žvaigždėlė, medutė, o ypač dažnai ne tik apibendrinančiu pavadinimu *paukštėle*, bet ir konkrečių paukščių vardais: *kregždėyte, žylaitė, lakštute* ir pan. Švenčioniškių kreipinys į gyvatę *saldžija bitėle* aiškiai metaforinės prigimties: bendras abiejų gyvių veiksmas – skausmingas įgėlimas. Tokiame kontekste paaiškėja ir kreipinio *medute* vartojimo priežastis. O štai gyvatės vadinimas paukščiu iš pirmo žvilgsnio nemotyvuotas¹²: tiesa, esama tam tikro abiejų gyvūnų panašumo: ir vienas, ir kitas deda kiaušinius. Gal čia bus turėjęs įtakos platesnis folklorinis kontekstas? Štai rupūžės vadinimas *paukštėyte* ir *pamatinė gegutė* visiškai motyvuotas: tai ironiški gyvūno pavadinimai pagal skleidžiamą garsą, kuris anaiptol nėra malonus. Panašūs eufemizmai dažnai pavartojami su aiškia ironija: štai vilką raseiniškiai, turėdami galvoje jo staugimą, vadina frazeologizmu *kumėlinis lakštiņgalas*, o rudaminiškiai – *devynbalsė, kurį kumelės pjūna*. Matome tam tikrą tendenciją kreiptis į pavojingą padarą paukščio pavadinimu. Prisimintina, kad tokio pobūdžio zoomorfiniai kreipiniai apskritai sudaro žymią mūsų maloninių kreipinių dalį, plg. J a s i ū n a i t ė 1998, 48 t.¹³ Vadinasi, maloniniai kreipiniai ir vadinamoji „kurtuazinė“ leksika tinka ne tik lyčių bendravimui: reikalui ištikus, mandagumo žodžiai suminkština netgi velnio ir gyvatės širdį¹⁴.

§ 12. Kitas komplimentinių eufemizmų bruožas – vadinamoji emocinė derivacija: dėl termino žr. V e ž b i c k a j a 1996, 55. Šiam derivacijos tipui autorė priskiria deminutyvus, ypač savo gimtajai lenkų bei rusų kultūrai labai būdingas tikrinių vardų mažybinės formas, taikomas net ir suaugusiam žmogui. Remiantis lenkų mokslininkės nuomone, su tam tikra išlyga komplimentiniams eufemizmams galima priskirti ir kai kuriuos velniui taikomus žmonių krikšto vardus, vartojamus maloninėmis formomis, pvz.: *Martynukas* LTs IV 560 (An), *Klimukas* Vėl 37 LTR, *Baltrukas* TDr VI 167 (Pg), *Grigūlis* Vėl 37 LTR. Tokie mažybiniai apeliatyvai, tam tikra ironijos dozė tarsi priar-

¹² Kaip pastebi jauna Maskvos baltistė M. Z a v j a l o v a, tyrinėjanti lietuvių bei slavų tautų užkalbėjimus įvairiais aspektais, gyvatės ir paukščio ryšys aiškėja iš senųjų mitų apie pasaulio kūrėjus – paukštį ir gyvatę, išsiritusius iš Kosminio kiaušinio. Jos nuomone, lietuvių aitvaras yra gyvatės, paukščio ir dangiškosios ugnies įsikūnijimas, daug kuo primenantis rusų personažą Огненный Змей (Z a v j a l o v a 1998, 70).

¹³ Prisimintinas ir pats bendravimo su gyvate ritualas, pvz.: Suradus gyvatę, reikėdavo laikytis ramiai, ne rėkauti, o švelniu balsu sakyti: „*Putukė, putukė!*“ – nes manyta, kad gyvatei patinka, jei ji palaikoma paukščiu Vlk. Tam tikrais atvejais ją galima ir pagąsdinti, plg.: Pamatęs gyvatę, sakyk: „*Varlė!*“, nes bėganti gyvatė varlės bijo Skp. Prisiminkime, kad *varlėtė* Rk yra ir pačios gyvatės eufemistinis pavadinimas.

¹⁴ Ką jau kalbėti apie moteriškuosius įvairių tautų folkloro personažus – fėjas. Štai rumunų fėjos būna maloningos, jeigu joms pataikaujama žodžiu *frumoasele*, kuris reiškia „gražuolė“ (M i c h a i l 1989, 182). Škotų tradicinėje kultūroje jos vadinamos *good neighbour* „geroji kaimynė“, kitaip grasina nenuspėjamu elgesiu, pvz.: Call us *good neighbours*, *good neighbours* we'll be; call us *fairies*, *fairies* we'll be „Vadinsite mus gerosiomis kaimynėmis – mes ir būsime gerosios kaimynės; vadinsite mus fėjomis – mes ir būsime fėjos“ (DS 1990, 146).

sidabrėliù, bitelė, žvaigždelė, medutė, o ypač dažnai ne tik apibendrinančiu pavadinimu *paukštėle*, bet ir konkrečių paukščių vardais: *kregždýte, žyláite, lakštute* ir pan. Švenčioniškių kreipinys į gyvatę *saldžýja bitėle* aiškiai metaforinės prigimties: bendras abiejų gyvių veiksmas – skausmingas įgėlimas. Tokiame kontekste paaiškėja ir kreipinio *medute* vartojimo priežastis. O štai gyvatės vadinimas paukščiu iš pirmo žvilgsnio nemotyvuotas¹²: tiesa, esama tam tikro abiejų gyvūnų panašumo: ir vienas, ir kitas deda kiaušinius. Gal čia bus turėjęs įtakos platesnis folklorinis kontekstas? Štai rupūžės vadinimas *paukštýte* ir *pamatinė gegutė* visiškai motyvuotas: tai ironiški gyvūno pavadinimai pagal skleidžiamą garsą, kuris anaipatol nėra malonus. Panašūs eufemizmai dažnai pavartojami su aiškia ironija: štai vilką raseiniškiai, turėdami galvoje jo staugimą, vadina frazeologizmu *kumėlinis lakščiūgalas*, o rudaminiškiai – *devynbalsė, kuri kumelės pjáuna*. Matome tam tikrą tendenciją kreiptis į pavojingą padarą paukščio pavadinimu. Prisimintina, kad tokio pobūdžio zoomorfiniai kreipiniai apskritai sudaro žymią mūsų maloninių kreipinių dalį, plg. *J a s i ū n a i t ė* 1998, 48 t.¹³ Vadinasi, maloniniai kreipiniai ir vadinamoji „kurtuazinė“ leksika tinka ne tik lyčių bendravimui: reikalui ištikus, mandagumo žodžiai suminkština netgi velnio ir gyvatės širdį¹⁴.

§ 12. Kitas komplimentinių eufemizmų bruožas – vadinamoji emocinė derivacija: dėl termino žr. *Vežbickaja* 1996, 55. Šiam derivacijos tipui autorė priskiria deminutyvus, ypač savo gimtajai lenkų bei rusų kultūrai labai būdingas tikrinių vardų mažybinės formas, taikomas net ir suaugusiam žmogui. Remiantis lenkų mokslininkės nuomone, su tam tikra išlyga komplimentiniams eufemizmams galima priskirti ir kai kuriuos velniui taikomus žmonių krikšto vardus, vartojamus maloninėmis formomis, pvz.: *Martynukas* LTs IV 560 (An), *Klimukas* Vėl 37 LTR, *Baltrukas* TDr VI 167 (Pg), *Grigūlis* Vėl 37 LTR. Tokie mažybiniai apeliatyvai, tam tikra ironijos dozė tarsi priar-

¹² Kaip pastebi jauna Maskvos baltistė M. Z a v j a l o v a, tyrinėjanti lietuvių bei slavų tautų užkalbėjimus įvairiais aspektais, gyvatės ir paukščio ryšys aiškėja iš senųjų mitų apie pasaulio kūrėjus – paukštį ir gyvatę, išsiritusius iš Kosminio kiaušinio. Jos nuomone, lietuvių aitvaras yra gyvatės, paukščio ir dangiškosios ugnies įsikūnijimas, daug kuo primenantis rusų personažą Огненный Змей (Z a v j a l o v a 1998, 70).

¹³ Prisimintinas ir pats bendravimo su gyvate ritualas, pvz.: Suradus gyvatę, reikėdavo laikytis ramiai, ne rėkauti, o švelniu balsu sakyti: „*Putùkė, putùkė!*“ – nes manyta, kad gyvatei patinka, jei ji palaikoma paukščiu Vlk. Tam tikrais atvejais ją galima ir pagąsdinti, plg.: Pamatęs gyvatę, sakyk: „*Varlė!*“, nes bėganti gyvatė varlės bijo Skp. Prisiminkime, kad *varlýtė* Rk yra ir pačios gyvatės eufemistinis pavadinimas.

¹⁴ Ką jau kalbėti apie moteriškuosius įvairių tautų folkloro personažus – fejias. Štai rumunų fejios būna maloningos, jeigu joms pataikaujama žodžiu *frumoasele*, kuris reiškia „gražuolė“ (M i c h a i l 1989, 182). Škotų tradicinėje kultūroje jos vadinamos *good neighbour* „geroji kaimynė“, kitaip grasina nenuspėjamu elgesiu, pvz.: Call us *good neighbours*, *good neighbours* we'll be; call us *fairies*, *fairies* we'll be „Vadinsite mus gerosiomis kaimynėmis – mes ir būsime gerosios kaimynės; vadinsite mus fejomis – mes ir būsime fejios“ (D S 1990, 146).

vienašniŕpšlis LTR (Lp), *kildišas* Šl, *kreivalūpis* P. Cvir, *Libūkas* TDr VI 163 (Srj), *Miknà* S I 397; 3) spalvą ar plauką, pvz.: *júodasai* Ds, Ml, *juodkeĹnis* Užv, *girinis juōdis* Šv, *pajúodėlis* M. Valanč, *rainàsis* Lkv, *raināpilkis* Šts; 4) gyvenamąją ar rodymosi vietą, pvz.: *Pilūpas pabalinis* Ign, *balutinis* Žln, *raistinis* Mrk, Srj, Ut, Mlt, *pragāris* Slk, Rš, *lōbinis* TDr VI 168 (Slk), *šilōvelnis* Šts, *karklabėigis* Plng; 5) būdo ypatybes, pvz.: *piktàsis* Šv, Mrj, Vvr, *blōgasai* Lz, *negėrėlis* TDr IV 225 (Rod), *nėlabis* Vrd, *pikčius* Brs, Šts, Lnk, *nedorōji* Jn; 6) būdingus veiksmus ar funkcijas, pvz.: *gaudadūšis* Ss, *gundikas* S I 171, *bildūnas* C II 228, K, *nūoganda* Kp, *ratātepis* Šts, *Žeml*, *páinelis* Blv.

§ 15. Sąmoningai parinkau pavyzdžius, pakankamai aiškius lietuvių kultūros (bent jau valstietiškosios subkultūros) atstovams. Mūsų sakmėse ir pasakose šis personažas pasirodo zoomorfiniu, antropomorfiniu arba mišriuoju (pusiau žmogaus, pusiau žvėries) pavidalu. Enigmatiniai velnio eufemizmai, kurių motyvacija susijusi su jo kūno sandara, kaip matyti iš pavyzdžių, paprastai akcentuoja zoomorfinius jo išorės bruožus: ragus, uodegą, dantis, nagus, arklio ar ožio kanopas ir pan.¹⁶ Gyvulio kūno dalis reiškiantys žodžiai, iš kurių pasidaroma velnėvardžių – pakankamai aiški aliuzija į šią mitologinę būtybę. Natūralu, kad kitose kultūrose velnėvardžiai fiksuoja kiek kitokią informaciją. Žymaus rusų leksikologo, etnolingvisto N. Tolstojaus (1976, 304) duomenimis, XVII–XVIII a. rusiškų knygų graviūrose velnias vaizduojamas pailga galva, plikas, dažnai sparnuotas, trumpa uodega ir žąsies kojomis. Tokią jo išvaizdą fiksuoja rusų velnėvardžiai *куцый, куцак, куцан, корнахвостик, лысый бес* ir pan.¹⁷

§ 16. Labai dažnai mūsų folkloro tekstuose velnias esti luošas: šlubas, kreivas, kuprotas, žvairas, visai neturi nosyje skyliųčių arba teturi jų vieną, kartais mikčioja. Ši ryški mitologinio personažo savybė plačiai reprezentuojama ne tik enigmatiniuose eufemizmuose, bet ir kalbos stereotipuose, ypač lyginamuosiuose frazeologizmuose bei formuliniuose keiksmuose, pvz.: *Greitas kaip raišas velnias* KrvP (Kpč), *Eina kaip pušyno velnias sulinkusi* Klk, *Susisukusi kaip šimtas velnių* Krš, *Eikiat jūs po kumpo*

¹⁶ Aišku, § 14 minimi velnio pavadinimai atsiradę lietuvių kalbos dirvoje, bet toks velnio vaizdinys yra būdingas visai Europai ir siekia antikos laikus. Viduramžių ikonografinė tradicija vaizduoja velnią panašų į satyrą ar fauną: jis juodas, raguotas, uodeguotas, su kanopomis, kartais sparnuotas (MNM I 169–170).

¹⁷ Anglų kalboje greta lietuviškuosius primenančių velnio eufemizmų *horny* „raguotis“, *the black gentleman* „juodasis džentelmenas“, *the black Sam* „juodasis Semas“ (Holder 2000), škotų *he with the cloven foot* „tasai skeltomis kanopomis“, *da black tief* „juodasis vagišius“ (DS 1990, 119) randame daugybę frazeologizmų su žodžiu *old* „senas“, pvz.: *old dad* „senasis tėtušis“, *old chap* „senasis bičiulis“, *old bog(e)y* „senoji baidyklė“, *old bog* „senoji pelkė“, *old boots* „senieji batai“, *old poker* „senasis žarsteklis“, *old toast* „senasis skrebutis (skrudinta duonos riekelė)“, *old gooseberry* „senasis agrastas“ (Holder 2000, 261). Taigi, čia velnėvardžiai „konstruojami“ pirmiausia leksinėmis, o ne darybinėmis priemonėmis.

velnio! Plt, *Eik po velnio raišo, bene įkiš į maišą!* Šts. Panašiomis klišėmis, kaip žinia, virsta tik tokia informacija, kuri labai gerai žinoma visiems kalbinės bendruomenės nariams. Kūno trūkumas – ryškus, iš kitų išskiriantis, beveik visada neigiamai konototas požymis. Veikiausiai todėl jis taip dažnai virsta motyvuojančiu požymiu, duodant žmogui pravardę arba pavadinant mitologinį personažą. Mitiniam pasauliui labai būdingi įvairūs formos pažeidimai ir asimetrija. Tai galėtume pavadinti savotiška universalija: graikų mitai, islandų sagos, Sibiro ir Centrinės Azijos tautų folkloras pilni šleivų, kreivų, raišų, vienakių, vienarankių sutvėrimų, plg. graikų Hefaistą, Kiklopa, rusų баба-яга – костяная нога ir t. t. (N e k l i u d o v 1979, 136 t.).

§ 17. Kai kurių velnio enigmatinių eufemizmų motyvuojantis požymis – spalva. Mūsų folklorinis velnias dažniausiai juodas, tačiau kartais esti ir rainas (juk pasirodo katino pavidalu!), vilki žaliais ar raudonais drabužiais. Tautosakininko N. V è l i a u s (1987, 44) nuomone, velnio juodumas mūsų etninėje kultūroje pirmiausia sietinas su bažnytine ikonografija. Raudona (ruda) spalva kaip motyvuojantis požymis apskritai gana dažna išvestiniuose mitonimuose, ypač vaikų baidyklų pavadinimuose, pvz.: *raudondañtė* Lkš, *raudongeřklis* Pkr, *raudongaļvē* Rm, *rudkuļnis* Lk, plg. J a s i ū n a i t ė 2001, 182. O. Č e r e p a n o v o s (1983, 66) duomenimis, rusų folkloro velnias esti ne tik juodas, bet ir mėlynas, žalias, pvz.: синий, синеобразный, синец, зеленый. Tiesa, žodis синий čia veikiausiai išlaikęs istoriškai senesnę reikšmę „tamsus, juodas“, plg. liet. *mėlynas* ir latvių *mēļns* „juodas“ (S a b a l i a u s k a s 1990, 175).

§ 18. Ypač didelė velnio enigmatinių eufemizmų dalis susijusi su jo gyvenamąja vieta bei funkcijomis. Minėtoji Č e r e p a n o v a (1983, 66 t.), tyrinėjusi šiaurinių Rusijos sričių mitologinę leksiką, priėjo prie išvados, kad mitonimų nominacijai svarbiausi trys motyvuojantys požymiai: išvaizda, funkcija bei veiklos sfera. Tai iš dalies patvirtina ir mano surinktoji medžiaga: tokio pobūdžio pavyzdžiai sudaro apie 49% bendro velnio eufemizmų skaičiaus. Dauguma šios grupės pavyzdžių – išvestiniai aiškios darybos žodžiai: *pragāris* „kas gyvena pragare“, *karklabėigis* „kas bėgioja po karklus“, *gaudadūšis* „kas gauda dūšias“, *gundikas* „kas gundo nusidėti“ ir pan. Žemaitiško velnio eufemizmo *ratātepis* darybinė reikšmė – „tas, kuris tepa ratus“, tačiau tikroji motyvacija paaiškėja tik iš informanto pastabos: Tėvai velnią vadinę *ratātepiu*, nes velnias yra smalos virėjas Šts (ratai, kaip žinia, kadaise buvo tepami degutu). Tokie pavyzdžiai pirštu prikišamai rodo, kad be platesnio folklorinio ar etnografinio konteksto kalbininkui nesunku apsirikti, interpretuojant šią leksiką.

§ 19. Kaip jau minėta § 12, komplimentiniai eufemizmai dažnai esti deminutyvai. Tarp išvestinių enigmatinių eufemizmų karaliauja sudaiktavardėję priesagos *-inis* būdvardžiai, pvz.: *krūminė* Kls, *pántinė* Dbk, *šaltinė* Ml „gyvatė“, *laukūnis* Užp „vilkas“, *pinigūnis* Kp, *skalsūnis* Grv „aitvaras“, *balūnis* Bd, *šilūnis* BsMt I 26 „velnias“,

trenktinis TDr I 160 (Kp), *griaustinis* Čb, Sml, Sln, Pc, Gs, Vlkv „perkūnas“. Palyginti gausiai vartojami ir įvardžiuotiniai būdvardžiai, pvz.: *keršoji* Alk „utėlė“, *ilgàsis* Ml „žaltys“, *piktóji* Slk, An, *slidžióji* Pp „gyvatė“, *prakeiktàsis* Vaižg, *negeràsis* Ds „velnias“, *skeltóji* Ml, *nuogóji* Plv „užpakalis“. Minėtini įdomesni netradicinės darybos pavyzdžiai. Štai retesni velnio eufemizmai *labùtis* Grv (plg. *nelabàsis*) ir *laikas* Skp, Ds (plg. *nelaikis* „Dievo skirto laiko neišgyvenęs žmogus – savižudis, kuris vaidenasi“) greičiausiai yra retrogradiniai dariniai. Užkalbėjimų tekstuose randame įdomių okazionalizmų: pvz., gyvatė, stengiantis įspėti jos tikrąjį vardą, vadinama *vaikìnga pavaikìnga*, *skraiduólinė paskraiduólinė*, *geležinė pageležinė* Švnč.

§ 20. Atidesniam skaitytojui gali kilti klausimas, ar iš tiesų visi čia minėti draudžiamų realiųjų pavadinimai yra eufemistiniai pakaitalai. Kad daugelis čia minėtų žodžių iš tiesų yra substitutai, itin gerai matyti, nagrinėjant frazeologinius junginius su kintamaisiais komponentais. Eufemistinė substitucija – daugelio frazeologizmų kitimo priemonė. Ypač daug tokių atvejų pasitaiko vadinamuosiuose formuliniuose keiksmuose¹⁸. Formuliniai keiksmai – tai kolektyvinės kūrybos formulės, kuriamos ne čia pat, komunikacijos akto metu, bet vartojamos iš atminties, pvz., vadinamieji „siuntimai“: *Eik tu į peklą velniam autų skalbti!* End; *Eik sau po velniais, užsivilkęs kailiniais!* Srv arba prakeiksmi – blogo linkėjimai, plg.: *Kad tu pasiverstum į vilktrasą!* J. Jabl; *Kad tave perkūnas muštų negriaudėjęs!* Mr; *Kad tave kur laumė nujodytų!* K Naum. Tokiuose posakiuose rasime glaudžiai susipynusių obsceninių, sakralinių, mitologinių elementų, kurių ryšius susekti ir paaiškinti kartais ne taip jau paprasta. Kaip ir kiti frazeologiniai junginiai, formuliniai keiksmi nėra stabilūs. Pagrindiniai jų kitimo būdai – tai komponentų kaita, formulės trumpinimas (elipsė) arba formulės plėtimas naujais elementais. Kartais pasitaiko ir visos formulės skolinimosi atvejų¹⁹. Šiuos reiškinius paranku iliustruoti tradicinių keiksmų, kuriuose minimas perkūnas, pavyzdžiais. Keičiamas daiktavardinis komponentas, pvz.: Kad tave *griausmas!* Ant, Ds; Kad tave *dundulis* sutriuškintų! Ut, Dgl; Kad tave kur *griaudimas!* Alv. Keičiamas veiksmožodinis komponentas, pvz.: Kad tave perkūnas *užmuštų!* Mrj; Kad tave perkūnas *rinktų!* Yl; Kad tave perkūnas *ažušautų!* Dv. Plg. dar šiuos elipsės atvejus: Perkūnas, kaip nesiseka! Vb; Kad tave negriaudęs! Švnč. Priešingas reiškinys yra formulės plėtimas, pvz.: Kad tave perkūnas *per devynis stuomenis* nutrenktų! Smn; Kad tave perkūnas nutrenktų *vidury žiemos!* LTR (Šmk).

§ 21. Vienas iš svarbesnių frazeologizmo dėmenų kaitos būdų ir yra eufemistinė substitucija, kurios tikslas – ne tik sušvelninti itin šiurkščias keiksmų formules, bet ir

¹⁸ Plačiau apie formulinius keiksmus žr., pvz., M o k i e n k o 2003, 39–44.

¹⁹ Apie folkloro formules, folklorinės kilmės frazeologizmus bei pagrindinius jų kitimo būdus žr., pvz., G i u l u m i a n c 1978, 20–21.

išvengti tų nepageidautinų padarinių, kuriuos jos galinčios užtraukti (plg. § 7). Kaip žinia, pačiōs nepageidautinos sąvokos, žodžio turinio uždrausti negalima, galima tik laikinai ar visam laikui pašalinti kai kurias formas, manifestacijas, kuriomis toks turinys perteikiamas, plg. V i d l a k 1965, 270. Pridurtina, kad itin sėkmingais eufemizacijos atvejais žmonės gali ir nebesusigaudyti, į kokį būtent turinį juos kreipia pakitusi keiksmo formulė: juk iš tiesų nebesusimąstoma, kad tokie „gražūs“ posakiai, kaip, pvz., *Rūpūs miltai!* Pn arba *Žālia rūta!* (daug kur Lietuvoje) sudaryti iš *žalčio* bei *rupūžės* eufemizmu²⁰. Pagal tai, kuris kalbos lygmuo nulėmė jų atsiradimą, eufemizmus galima skirstyti į leksinius, fonetinius ir darybinius.

§ 22. Pati gausiausia tokios rūšies pakaitalų grupė – leksiniai eufemizmai. Vietoje draudžiamojo žodžio – tabu keiksmų formulėse, tradiciniuose palyginimuose bei kituose frazeologizmuose paprastai vartojami: 1) vienas iš mitologinio personažo epitetų, pvz.: Kad tave *raistinis* paimtų! Vrn, Kad jį kur *júodasai* nujotų už tokius darbus! Ds; *Piktàsis* žino! Šv, Eik tu po šimto *nelabūju!* End; 2) kitoks vedinys ar sudurtinis žodis, pvz.: Kad tave *nāginas* pagrobtum! J, Kad kur *skeltanāgiai* nujotų! Ds, O *piktumà* juos žino, kiek LzŽ, Kad tave *kùkis!* Mrs, Piktas kaip *kukùtis* baloje MTt I 47²¹; 3) skolinys, paprastai laikomas „gražesniu“ už draudžiamąjį žodį, pvz.: *Biesas* nemato! Grž, *Bédelis* žino, kur jis dingo Trg, Suk aną *brántas!* Šts, Kad tave *dēblas*, kad padirbau! Ds; 4) šiaip koks nors švelnesnis pejoratyvas, plg.: Eik tu po *bieso* raišo! Nv ir Eik tu po *ùbago* raišo! Šts; Kad tave kame *vėln[ia]s!* ir Kad tave kame *ùbagas!* End; 5) priešingos reikšmės žodis – antonimas, pvz.: *Dievai* žino, iš kurio tu karklyno Klm, O kad tave *aniuolai!* Sln, Eik tu po *šveñto Jōno!* Žr, Iššoko kaip *àngelas* iš jaujo Prng, O kad tave *šventieji!* Sln, Eik tu į *dangu!* End; 6) perkeltinės reikšmės žodis, ypač metonimiškai vartojamas personažo gyvenamosios vietos pavadinimas, pvz.: Kad tave *raistas* priglaustų! Švnc, *Balà* jos nemātai Ant! Lai tave *pėlkė* atima! Šts, Eik *pėklon* su žaliom jaknom! Ut, Ko siunti kaip *Šatrijōs kálnas?!* Rs, *Plynià* jos negriebs! V. Kudir, A, kad tave *vėrsmė!* Lb; rečiau pasitaiko personažo atributo pavadinimas, pvz.: Kad tave *smalà!* Sug, Eik anas *smalōn!* Ant; 7) kita kalbos dalis vietoj daiktavardžio, paprastai įvardis arrieveiksmis, pvz.: Lekia kaip *anàs* su tabaku Vlkv, Eik anas *tenái!* Ck, Sld; 8) kartais eufemistiškai pavartojamas visas frazeologinis junginys, kuris gali būti veiksmazodinio ar būdvardinio palyginimo komponentas, pvz.: Šmėkštelėjo kaip *pėlkės ponáitis* Grk, Gražus kaip *ponáitis iš pjaūnio* Krž; Mandras kaip *pėlkės ponáitis* LTR.

§ 23. Pateiktieji faktai etnolingvistui įdomūs keliais aspektais. Pirmiausia, sustabarėjusiuose pasakymuose išlieka kitur nebevartojami žodžiai: mūsų atveju *kùkis* ir

²⁰ Priešingai, tokiais dalykais net didžiuojamasi: kaip tie lietuviai gražiai keikiasi! Iš tikrųjų „išauklėtieji“ lietuviai – nė kiek neprastesni keiksminkai už kitus.

²¹ Plg. dar tikrinį velnio vardą *Kùkas* Kp ir žemaičių *kaūkas* „turtą nešanti dvasia“ End, Kl, Krt.

kukùtis „velniukas, kipšas“. Antra, estetišiai kriterijai paprastai taikomi keisčiau, neįprasčiau skambančiam žodžiui, vadinasi, skolinys automatiškai atrodys „gražesnis“ ar „negražesnis“ ir pretenduos virsti substitutu. Trečia, visada reikia būti atsargiam su faktais, iš pažiūros atspindinčiais pagonišką senovę. Pasakymas *dievai* žino nėra senovės palikimas: tai gana įprastas eufemistinės substitucijos atvejis, žinomas ir kitose kalbose, plg. rus. Черт его знает – Бог его знает (Žel'vis 1983, 46). Panašiai ir žodis *šventieji* anksčiau nurodytame pavyzdyje yra aiškus žodžio *prakeiktieji* antonimas ir eufemistinis pakaitalas. Ką jau kalbėti apie *angela*, iššokusį iš jaujo: angelai tokiose vietose negyvena. Iš metonimiškai vartojamų velnio gyvenamosios vietos pavadinimų kiek problemiškas žodis *vėrsmė*: čia galima įtarti ir fonetinį panašumą su žodžiu *vėlnias*²². Eufemizmų tyrinėtojams gerai žinomas ir įvardžių vartojimas vietoj mitologinio personažo pavadinimo – vadinamoji pronominalizacija, plg. E. L e v k i e v s k a j o s (1993, 26) pateikiamus ukrainietiškus pavyzdžius він, той, всі „jis, tas, visi“, vartojamus „velnio“ reikšme.

§ 24. Labai dažnai eufemizmai būna ne leksiniai substitutai, bet įvairiausi fonetiniai perdirbiniai. Literatūroje panašiais atvejais vartojami fonetinės motyvacijos, fonetinės asociacijos, fonetinės aliuzijos terminai, žr.: C h i m i k 2000, 126; M o s k v i n 2001, 65, ir kt. Mano galva, čia visai gerai tiktų paprasčiausias fonetinių eufemizmų terminas, pakankamai atskleidžiantis reikalo esmę. Tokių eufemizmų pasidaroma šiais pagrindiniais būdais: 1) pirmasis eufemizmo skiemuo sutampa su reikiamu tabu skiemeniu, pvz.: Suk tave *bātai* (plg. *balà*)! Ps, Eik anas *pēčiun* (plg. *pēklon*)! Dgl, Ka tavi *velēkis* parautų (plg. *vėlnias*)! Vvr; 2) sutampa keletas substituto ir draudžiamąjo žodžio pradžios garsų, pvz.: Nė *kélmo* nežinau Šl, Kad tave *vėnteris* paspirtų! Vlkv, *Verbà* jį žino! Mrs; Eik tu po *veiveliū*! Krž (vis tai *vėlnio* eufemizmai); 3) eufemizmas ir draudžiamasis žodis prasideda tuo pačiu garsu, pvz.: Jis pinigų turi gyvą *vėtra* Krš (plg. gyvą *vėlnia*), *Viesulai* nematę tų grybų! Kvt, Iš kur ans yra, *vařgas* vienas žino Prk, Kad tave šimtas *vėgeliū*! Gs. Fonetiniams eufemizmams paranku būtų skirti ir įvairiausias draudžiamųjų žodžių santrumpas: tokį reiškinį V. Žel'vis (1997, 186) vadina redukcija, pvz.: Tau *nō*, kad aš tau duosiu! Ds, Kad tau *nō*! K. Būg. Šis keistas pasakymas veikiausiai bus atsiradęs iš daug kur Rytų Lietuvoje žinomų Kad tau *nóglà*! ir Kad tau *notrà*! *Nóglà* yra aiškus slavizmas, o *notrà* „diligėlė“ gali būti ir jo eufemizmas. Panašiais keliais galėjo atsirasti ir substitutai *nórs*, *norỹs*, pvz.: A kad tau *nórs*, kaip tu daug žinai! Ds, Tau *norỹs*, kad nepasisekė! Ds. Iš dirbtinio žodžio *norỹs* pasidaryta ir mažybinė forma *norēlės*: E, kad tau *norēlės*! Vžns. Kartais eufemistinių

²² Kad tokiose vietose laikosi velniai, matome iš rytų Lietuvos folkloro tekstų, pvz.: Tokiosiu vėrsmėsu, kur be dugno, sako, sėdi velniūkščiai (LMD, Tvr).

pakaitalų atsiradimo priežastys taip susipynusios, kad sunku atskirti fonetinius ir darybinius reiškinius²³.

§ 25. Rečiau frazeologiniuose junginiuose pasitaiko eufemizmų, kuriuos tikėtų vadinti darybiniais. Jų paprastai pasidaroma iš draudžiamąjo žodžio su įvairiomis darybos priemonėmis, pvz.: Kad jį kur *kelmỹnė*, kaip neima miegas! M. Katil (plg. *kėlmas* „velnias“), Ar iš *bālumos* tas tavo gražumas? Jnšk, *Bālis* nemato! *Bāliai* žino! Ėr, Eik tu po *bālumais*! ib. (plg. *balà* „keiksmuose – velnio gyvenamoji vieta“). Kaip matyti iš pavyzdžių, dažnai čia turime visai dirbtinių, tik keiksmuose tevartojamų žodžių, kurie patys jau yra eufemizmų eufemizmai.

§ 26. Kaip matome, eufemizmai – nestabilus leksikos sluoksnis: tuo jie ir įdomūs kalbininkams, ypač kalbos istorikams, žr., pvz., Trubačev 1958, 124–126. Šiame straipsnyje pagal išgales stengiasi apžvelgti nors dalį jų problematikos, atskleisti jų įvairovę lietuvių kalbos tarmėse bei tautosakos tekstuose. Tai didelės apimties leksikos sluoksnis: čionai yra ką tirti ir kuo domėtis. Toliau laukia didelis darbas: išsami kiekvienos eufemizmų leksinės-semantinės grupės analizė. Ypač mažai tetyrinėta mūsų mitologinė leksika. Tačiau tai jau ateities uždaviniai.

ЭВФЕМИЗМЫ В ЛИТОВСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ФОЛЬКЛОРЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

В настоящей работе предпринята попытка исследования эвфемизмов, которые употребляются в фольклорных текстах и в диалектной разговорной речи литовского языка. Работа выполнена, опираясь на обширный материал – около 1800 лексических единиц. Эвфемистическая субституция прежде всего характерна для мифологической лексики: в литовском особенно много эвфемистических названий черта (более 400). Другие обширные лексико-семантические группы – эвфемистические названия животных, разных физиологических процессов, частей тела человека. К периферным группам относятся эвфемизмы названий болезней и некоторые формулы этикета. Следуя примеру известного английского этнолога Дж. Фрэзера, все эвфемизмы можно разделить на комплиментарные и энигматические. В зависимости от того, каким уровнем языка обусловлено происхождение эвфемизма, они делятся на лексические, фонетические и словообразовательные. Эвфемистическая субституция особенно заметна во фразеологических единицах: она является причиной возникновения множества новых фразеологизмов.

²³ Panašių dalykų esu pastebėjusi žargonizmuose, pravardėse ir ypač mįslių žodžiuose, pvz.: Spingotas vedė *Barbōrą* į Bambieniškių *karčemėlę* alučio gert (uodas vedė musę karvės kraujo siurbti) Jrg. Vardas *Barborà* – aiški fonetinė aliuzija į veiksmąžodžius *bařbti*, *biřbti*, o *karčemėlės* pirmasis skiemuo sutampa su žodžio *kārvė* reikiamu skiemeniu.

LITERATŪRA

- Balys J., 1998a, Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose, – T. p. aut., Raštai, I, Vilnius, 33–104.
- Balys J., 1998b, Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje, – T. p. aut., Raštai, I, Vilnius, 106–272.
- Benvenist 1974 – Э. Бенвенист, Эвфемизмы древние и современные, – Общая лингвистика, Москва, 370–376.
- Bloomfield L., 1969, Language, London.
- Chimik 2000 – В. В. Химик, Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен, Санкт-Петербург.
- Čerapanova 1983 – О. А. Черепанова, Мифологическая лексика русского Севера, Ленинград.
- Darbakova 1970 – В. П. Дарбакова, Этнографический аспект изучения антропонимов калмыков, – Личные имена в прошлом, настоящем, будущем, отв. ред. В. А. Никонов, Москва, 236–241.
- DS 1990 – Dictionary of superstitions, ed. by I. Opie and M. Tatem, Oxford.
- Durkheim É., 1999, Elementarios religinio gyvenimo formos, Vilnius.
- Frazer J. G., 1936, The golden bough, II. Taboo and the perils of the soul, London.
- Giulumianc 1978 – К. М. Гюлумянц, Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков, Минск.
- Holder R. W., 2003, How not to say what you mean. Oxford dictionary of euphemisms, Oxford.
- Jasiūnaitė B., 1995, Endriejaviškių pejoratyvinė leksika, – Kalbotyra, XLIV (1), 35–56.
- Jasiūnaitė B., 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, – Kalbotyra, XLVII (1), 43–61.
- Jasiūnaitė B., 2000a, Būdingesnės lietuvių eufemizmų ypatybės, – IX tarptautinis baltistų kongresas, pranešimų tezės, Rīga, 116–117.
- Jasiūnaitė B., 2000b, Iš lietuvių mitologinės leksikos: baūbas bei jo padermė, Baltistica, XXXV (2), 171–191.
- Jasiūnaitė B., 2002, „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje), – Baltistica, XXXVI (2), 277–297.
- Jasiūnaitė B., 2005, Eufemistinė substitucija kaip frazeologizmų kitimo priemonė, – X tarptautinio baltistų kongreso pranešimų tezės, Vilnius, 38–39.
- Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė, Vilnius.
- Krysin 2000 – Л. П. Крысин, Эвфемизмы в современной русской речи, – Русский язык конца XX столетия (1985–1995), отв. ред. Е. А. Земская, Москва, 334–408.
- Larin 1961 – Б. А. Ларин, Об эвфемизмах, – Проблемы языкознания, Ленинград, 110–124.
- Levi-Stros 1994 – К. Леви-Строс, Неприрученная мысль, – Первобытное мышление, Москва, 111–337.
- Levkievskaja 1993 – Е. Е. Левкиевская, Мифологические имена – апотропеи в Карпатском ареале, – Символический язык традиционной культуры, Москва, 93–102.
- Marcinkevičienė R., 1998, Eufemijos grimasos, – Kalbos kultūra, Nr. 71, 75–78.
- Mečkovskaja 1998 – Н. Б. Мечковская, Язык и религия, Москва.
- Michail 1989 – З. Михаил, Этнолингвистические методы изучения народной духовной культуры: источники и методы, отв. ред. Н. И. Толстой, Москва, 174–191.
- MNM – Мифы народов мира, I, Москва, 1998.
- Mokienko 2003 – В. М. Мокиенко, Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное, – Словарь русской брани, Санкт-Петербург, 10–61.
- Moskvin 2001 – В. П. Москвин, Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования, – Вопросы языкознания, № 3, 58–67.

MPSZP – Мифы, предания и сказки Западной Полинезии, сост. М. С. Полинская, Москва, 1986.

Nekliudov 1979 – С. Ю. Неклюдов, О кривом оборотне, – Проблемы славянской этнографии, отв. ред. А. К. Байбурин, К. В. Чистов, Ленинград, 133–141.

Sabalaiuskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.

Tajlor 1989 – Э. Б. Тайлор, Первобытная культура, Москва.

Tolstoj 1976 – Н. И. Толстой, Из заметок по славянской демонологии: каков облик дьявольский?, – Народная гравюра и фольклор в России XVII–XIX вв., отв. ред. И. Е. Данилова, Москва, 288–319.

Tolstoj 1991 – Н. И. Толстой, Язык и культура, – Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Всесоюзная научная конференция. Доклады, I, Москва, 6–15.

Trubačev 1958 – О. Н. Трубачев, Из истории табуистических названий, – Вопросы славянского языкознания, Вып. 3, Москва, 120–126.

Vežbickaja 1996 – А. Вежбицкая, Личные имена и экспрессивное словообразование, – Язык. Культура. Познание, Москва, 89–192.

Vėlius N., 1987, Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis, Vilnius.

Vidlak 1965 – С. Видлак, Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля, – Этимология 1965, Москва, 267–285.

Zavjalova M., 1998, Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių lyginimas, – Tautosakos darbai, IX (XVI), 62–107.

Žel'vis, 1983 – В. И. Жельвис, О лингвострановедческом аспекте взаимоотношений коннотативных компонентов лексического значения слов, обозначающих один и тот же предмет в разных языках, – Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака, Воронеж, 41–46.

Žel'vis 1997 – В. И. Жельвис, Поле брани. Сквернословие как социальная проблема, Москва.

Birutė JASIŪNAITĖ

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[birute.jasiunaite@flf.vu.lt]